

Zaur RƏŞİDOV*

AMEA, Fəlsəfə İnstitutu

Spinozizmin ontologiyası¹

Xülasə

Məqalədə spinozizmin ontologiyası tədqiq olunmuşdur. Məlum olduğu kimi böyük niderland filosofu Benedikt Spinoza, sonralar spinozizm termini altında məşhurlaşaraq tanınan monistik bir fəlsəfi təlim yaratmışdır. Spinozanın fəlsəfi sistemində hər şeyi əhatə edən vahid varlıq substansiya və ya Tanrıdır. O, substansiyaya özü-özündə mövcud olan və özü-özünün səbəbi olan varlıq kimi tərif verirdi. Panteizm fəlsəfəsinin ən parlaq nümayəndələrindən biri kimi Spinoza, substansiya və ya Tanrını təbiət də adlandırırdı. Spinoza özünün panteizm təlimində təbiəti də mütləq, qeyri-şərtsiz, yaradılmayan və əbədi bir varlıq kimi təqdim edərək Tanrı ilə də eyniləşdirirdi. O, hesab edirdi ki, Tanrı və ya təbiətin atributları bir-birindən aslı olmayan və bir-birinə təsir etməyən yertutarlıq və təfəkkür atributlarıdır. Filosoفا görə, tək-tək şeylər, sonsuz təzahürlər, bütünlük mövcud obyekt və o cümlədən də subyektlər əbədi substansiya, Tanrı və ya təbiətin moduslarıdır.

Açar sözlər: varlıq, substansiya, Tanrı, təbiət, atribut, modus, vəhdət, səbəb, zərurət

* PhD doktorant, elmi işçi, zaur20@mail.ru

¹ 1780-1789-cu illərdə alman filosofu F.H.Jacobi (1743-1819) tərəfindən təşkil edilən "Panteizm disputları" (Pantheism controversy) nəticəsində fəlsəfi ədəbiyyata daxil olan spinozizm termini altında ümumilikdə, B.Spinozanın fəlsəfi sistemi nəzərdə tutulur: Goetschel W. Spinoza's Modernity: Mendelssohn, Lessing, and Heine. Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 2004. Alman klassik fəlsəfəsinin nəhənglərindən hesab olunan G.V.F.Hegel (1770-1831) isə, spinozizmi akosmizm (laməkan) kimi başa düşürdü: Hegel G.W.F. Lectures on Logic. Bloomington: Indiana University Press, 2008, s.49.

Giriş

XVII əsr Qərbi Avropada əsasən elmi yeniliklər dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu yeniliklər əsri köhnə fəlsəfi məsələlərin də yenidən və yeni metodlar əsasında tədqiqini zəruri edirdi. Şübhəsiz ki, belə mühüm məsələlərdən biri, daima fəlsəfənin ən başlıca problemlərindən olan varlıq məsələsi idi. Təhlükəli olsa da, yeni əsrin yeni təfəkkür tərzini bu problemin də məcrasını dini ehkamlar maneəsindən azad edərək bilavasitə elmi istiqamətlərə yönəltməyə çalışırdı. Bu da öz növbəsində orta əsrlərdən başlayaraq formalaşmış kilsə mövhumatına qarşı əql amilinin-rasional dəlillərin qoyulmasını qaçılmaz edirdi. Belə ki, bu yeni dövrün ən tanınmış nümaəndələrindən biri hesab olunan R. Dekart (1596-1650), öz düşüncə fəlsəfəsinin çıxış nöqtəsi kimi əqli ən əsas vasitə sayaraq ona yüksək dəyər verirdi. O, ilahi yazılardakı hazır həqiqətləri təbiət elmləri sahəsindəki çoxsaylı kəşflər vasitəsi ilə saf-çürük etməyə çalışırdı. Dekart varlığın iki fərqli qütbü, yəni, maddi və mənəvi-ni eyni dərəcədə təfəkkürün obyektini hesab etməklə, yeni dövrə yeni ideya qaynağı versə də, ümumilikdə maddi və mənəvi ikiliyinin (dualizm) səddini aşma bilmədi. Amma Dekart öz təlimi ilə əsrinin filosoflarını məhz bu problemə istiqamətləndirməyi bacardı. XVII əsrin digər görkəmli mütəfəkkiri Benedikt Spinozanın (1632-1677) dünyagörüşü də məhz karteziyan¹ fəlsəfəsinin sonadək həll edə bilmədiyi bir sıra son dərəcə vacib məsələlər üzərində inkişaf edirdi. Spinozanın təklif etdiyi vahidlik, yəni, maddi və mənəvinin vəhdəti, Dekartın dualizmindən açıq qalan mühüm fəlsəfi problemlərdən doğurdu. Spinoza Dekartda olduğu kimi, maddi və mənəvinin müstəqil substansiyalar kimi yox, vahid substansiyanın atributları kimi dərk edirdi. Müasir spinozaşünaslardan E.Yakira da, doğru olaraq hesab edir ki, Dekartın maddi və mənəvi ittifaqı Spinozada sözün tam mənasında vəhdət və vahidlik forması aldı.²

“Deus sive Natura” (Tanrı və ya təbiət) problemi spinozizmin əsası kimi.³

---

¹ Dekartın latınlaşmış soy adı, yəni, Cartesius ilə bağlı olan rəsonal fəlsəfi təlimdir.

² Yakira E. Spinoza and the Case for Philosophy. Cambridge: University Press, 2015, s.123.

³ Spinozizmin “Deus sive Natura” deyimini müəyyən mənada həm də suppozisiyadır. Suppozisiya latın dilində “suppositio” sözündəndir. Əlavə etmə, artırma, gizlicə, xəlvətçə qoymaq, dəyişmə, dəyişdirmə, qəsdən dəyişik salma və s. kimi mənalar verir. Suppozisiya orta əsr, xüsusən də sxolastika dövründə qələmə alınmış fəlsəfi traktatlarda istifadə olunma yeri

Spinozanın fəlsəfi sistemində mütləq varlıq substansiyadır.¹ Substansiya mütləq vahid varlıq olmaqla, həm də mütləq vahid mahiyyətdir. Tək mahiyyət kimi bütün mümkünlərin də mahiyyətlərindədir. Deməli, vahid yaradıcı olan substansiya varlıq kimi, bütün yaradılmışların mahiyyətlərində mövcudluq formasında təzahür etməkdədir.² Eləcə də, əbədi substansiya özü-özünün səbəbidir (causa sui). Substansiya özü-özünün səbəbi olmaqla, həm də sonsuz nəticələr törədən bütün sonsuz səbəblərin də ilk səbəbidir. *Spinozanın substansiyası kainatdakı sonsuz təzahürlərin arxasında gizlənən gerçək mahiyyət, nəticələrdəki tək səbəb, saysız-hesabsız mövcudluqlardakı vahid varlıqdır.* Spinozaya görə, substansiya həm də Tanrıdır.³ Deməli, substansiyaya aid olan bütün xüsusiyyətlər mütləq şəkildə Tanrıya da aiddir. Spinozanın sistemində Tanrı və ya substansiya (Deus sive substantia) eyni ilahi həqiqəti ifadə edən fərqli terminlərdir.⁴ Eləcə də Spinozaya görə, substansiya bölünməzdir.⁵ Deməli, məntiqi olaraq Tanrı da bölün və “bölünən” yaradıcı deyil, bölünməzdir. “Tanrının bölünməməzliyi” ideyası isə, istənilən fəlsəfi sistemdə yaradılanlardan substansional olaraq fərqli edən ən əsas məqamdır. Substansional olaraq müxtəliflik isə panteizmə⁶ tamamilə ziddir. Spinozanın bu mülahizələri ilə substansiya və Tanrı dinin ilahisindən fərqli də deyil!

---

və eləcə də mətnin ümumi kontekstindən aslı olaraq eyni bir sözün, anlayışın və ya terminin mənasının bilərəkdən dəyişdirilməsi və əsərin daxilində müxtəlif mənalar almasıdır. Bu əhəmətə sxolastika dövrünün filosoflarının demək olar ki əksəriyyətinə xasdır. Onlar dinin-kilsənin təqiblərindən qorunmaq məqsədi ilə əsərlərindəki müxtəlif təhlükəli anlayışları tamamilən fərqli, bəzən mənasından olduqca uzaq sözlər ilə əvəz edirdilər. Sonrakı dövrlərdə (xüsusən də yeni dövrdə) isə, bu problem; suppozisiya məruz qalmış terminlərin hərfi olaraq qəbul olunması, anlaşılmamazlıq törətməsi, ziddiyyətlərə səbəb olması və s. bu kimi çətinlikləri törətmiş oldu. Spinozanın fəlsəfəsində müxtəlif mənalarda və fərqli paradigmalarda təqdim olunan Tanrı-təbiət problemi də spinozizmin daxilində bir suppozisiyadır. Spinoza sxolastikanı daima kəskin tənqid etməsinə baxmayaraq, orta əsrlər ruhunda “natura” termininə müxtəlif mənalar verməklə, sonda təbiəti Tanrı ilə eyniləşdirir.

¹ Latın dilində “substantia” əsasında duran şey mənasını verir.

² Spinozizmdə essentia (lat. varlıq və ya mahiyyət) termini substansiyanı, existentia (lat. mövcudluq) isə modusları ifadə edir.

³ Spinoza, *Complete Works*, with translations by Shirley S., Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc, 2002, s. 224.

⁴ Spinoza əsas fəlsəfi əsəri olan “Etika”nın birinci hissəsində istifadə etdiyi substansiya terminini əsərin sonrakı hissələrində demək olar ki, işlətmir.

⁵ Spinoza, *Complete Works*, with translations by Shirley S., s.224.

⁶ Yunanca “pan” bütün, “theos” Tanrı deməkdir. “Hər şey Tanrıdır” mənasını verən panteizm Tanrını təbiət ilə eyniləşdirən fəlsəfi təlimdir. Bu təlimin ən tanınmış nümayəndəsi isə Spinozadır.

Əgər vahid varlıq, tək yaradıcı və ilk səbəb olan substansiya və ya Tanrı bölünməzdirsə, bölünərək artan aləm nədir? Belədə, bölünənlərin bölünməzdən, yaradılanların yaradandan, nəticələrin səbəbdən, mövcudların vücuddan fərqi, çoxluğun birdən “qoparaq-qırılaraq” ayrılması, aləmə enməsi, orada zamanda “əriyən” sonlu mövcudluğunu sürdürməsi necə mümkün ola bilər?

Spinoza yazır ki, mövcud olan hər bir şey Tanrıda mövcuddur.¹ Spinozanın bu fikri ilk baxışda panenteizm² təəssüratı yaratsa da, o, əsaslandırmağa çalışdığı fikrinin izah və sübutunu panteizm ruhunda davam etdirirdi. Aləmi Tanrıya daxil etdiyi kimi, Tanrını da aləmə yerləşdirirdi. Deməli, Spinozada aləm də mütləq olaraq Tanrıda mövcud olmalıdır. Bütün məkani ölçüləri ilə Tanrı adlı sonsuz məkana yerləşməlidir. Eynən aləmin də, “sonsuz məkanı” (spinozizmdə sonsuz modus olan sırf maddi təbiəti nəzərdə tutmuruq) Tanrı ilə dolmalıdır. Tanrı və təbiət arası bəzəxi yox edən Spinoza “Etika”da yazır ki, Tanrı həm də təbiətdir.³ Beləliklə, Spinozanın riyazi qanunlara⁴ tabe olan fəlsəfi sisteminin tələblərinə görə, təbiət Tanrıda, Tanrı da təbiətdə mövcuddur. Bu ideya isə xalis spinozizmdir. “Deus sive natura” və ya Tanrı-təbiət ideyasıdır. Fikrimizcə, Tanrı=təbiət Spinozanın panteizmini *formaca* ifadə edən ən əsas düsturdur. Bu düsturla bağlı bütün digər növbəti məsələləri fərqli riyazi metodlar ilə həll edən Spinozaya görə, Tanrı adlı batini varlığın əbədi fəaliyyəti, təbiət (burada da maddi sonsuz modus təbiəti nəzərdə tutmuruq) adlı zahiri əbədidə aşkarlandığından, Tanrı təbiətdə, eləcə də *təbiət ilə mümkündür*. Eyni zamanda Spinoza Tanrı və ya substansiyanı əqlin təsəvvür edə biləcəyi təbiətin xassələri ilə də məhdudlaşdırmırdı. Deməli, Spinozanın Tanrı və substansiyaya bərabər tutduğu təbiət təkə maddi yox, həm də, əqlin belə düşünərək təsəvvür edə bilməyəcəyi digər sonsuz məlum və naməlum keyfiyyətlərə də sahib olmalıdır. Belədə isə, sonsuz imkanlara malik olan Tanrı təbiətdirsə, onda təbiətin sonsuz zahiri imkanları (maddiliyi) Tanrıya bərabər tutulmaq üçün çox azdır!

---

¹ Spinoza, *Complete Works*, with translations by Shirley S., s.224.

² Panenteizm yunan dilindən tərcümədə “hər şey Tanrıdadır” mənasını verən dini-fəlsəfi təlimdir.

³ Spinoza, *Complete Works*, with translations by Shirley S., s.321.

⁴ Spinoza əsərlərində, xüsusi ilə “Etika”da başlıca metod kimi Evklid həndəsəsindən istifadə edərək, teorem (düzgün sübutlarla müəyyən edilən riyazi müddəə), aksiom (sübutsuz qəbul edilən fikir, sübuta ehtiyacı olmayan mülahizə), korollariy (əlavə olunan xülasə, yekun, nəticə), sxoliya (teoremi aydınlaşdıran hissə), lemma (bir və ya bir neçə teoremi sübut etmək üçün lazım olan köməkçi teorem) kimi riyazi müddəələr əsasında fəlsəfi ideyalarını sübuta yetirirdi.

Spinozaya görə, Tanrının mahiyyəti onun qüdrətidir.¹ Tanrının qüdrəti də təbiətin qüdrətidir.² Tanrı ilahi qüdrəti və mahiyyəti etibarlı ilə hər yerdə və hər şeydədir.³ Tanrının təbiət olaraq hər yerdə və hər şeydə olması, ancaq təbii proseslər, təbiət hadisələri, zəruri kainat nizamı, bir sözlə, aləmin əbədi qanunları vasitəsi ilə gerçəkləşdiyindən, Spinoza hesab edir ki, təbiətin qanunları elə ilahinin də qanunlarıdır.⁴ Deməli, qüdrət, mahiyyət və bu ikisinin təzahür şərtləri olan qanunlar birdirsə, Tanrı elə təbiətdir. Bu Tanrı və ya təbiət isə, tək-cə maddi təbiət deyil. Tanrı öz mahiyyəti olan tükənməz qüdrətini aləm adlı səhnədə sonsuz nümayişlər ilə agah edir ki, burada da maddi təbiət ancaq səhnədir, məkandır. Spinozanın təliminə görə, Tanrının bu qüdrətinə şahidlik edən təbiətin özü maddi olduğu halda, Tanrının ilahilik sirrini aşkar edən sonsuz təbiət (kainat) qanunları, əqlin belə təsəvvür edə bilməyəcəyi saysız qeyri-maddi vasitələr və ümumiyyətlə əql ilə qətiyyən aşkar olunmayan sonsuz digər keyfiyyətlər ilə də təzahür edir. Deməli, Spinozada Tanrıya bərabər tutulan təbiət maddi aləmin özü (aləmin özündən başqa) yox, əbədi qanunlar toplusudur. *Spinozizmdə Tanrı qanun, qanunlar isə təbiətdir.* Bu sistemdə təbiət qanunları ilə ilahi qanunlar eynidir. Birinin əksində görünən digəridir. İlahi və təbiət qanunları eyni olduğundan Tanrı həm də təbiətdir. *Spinozizmdə Tanrı ilahi qanunlarla yox, kainat nizamı ilə idarə olunan təbiətdir.* H. Allison da hesab edir ki, Spinozada Tanrı-təbiət bütün modusları nizamlayan sonsuz və zəruri kainat qanunları sistemidir.⁵ Deməli bu sistemdə, A. Qarretin də vurğuladığı kimi, fiziki qanunlar Spinozanın başa düşdüyü təbiət qanunlarının bir qismidir.⁶ *Spinozizmin Tanrı-təbiəti bütün mümkün sonsuz qanunların çulğalaşdığı vahiddir.*

Spinozaya görə, Tanrı bir-birinə zəruri olaraq bağlı, nizamlı şəkildə əlaqəli qanunlar kələfidir. Bu kələf təbiətdə açılaraq, sonsuz təbiət qanunları vasitəsi ilə də gerçəkləşən vahid mahiyyətdir. Mahiyyətin vahidliyi isə, qanunların sonsuz olmalarına baxmayaraq onların bir kələfdən açılmalarıdır. Belədən, Spinozada ilahi, azad iradəsi ilə hər şeyi özünə tabe edib ixtiyari seçimlər edən Tanrı yox, özü də zəruri olaraq öz qanunlarına tabe olub, onlar ilə qanunauyğun fəaliyyət göstərən

---

¹ Spinoza, *Complete Works*, with translations by Shirley S., s.238.

² Yenə orada, s.403.

³ Yenə orada, s.151.

⁴ Yenə orada, s.417.

⁵ Allison H.E. Benedict de Spinoza, *An Introduction*, New Haven: Yale University Press, 1987, s. 35.

⁶ Garrett A.V., *Meaning in Spinoza's Method*, Cambridge: University Press, 2003, s. 29.

təbiətdir.¹ Öz qanunlarına *tabe olan* Tanrı, artıq dinin Tanrısı (monoteist dinlərdə qəbul olunmuş Tanrını və ya bu dinlərdə təqdim olunan Tanrı modelini nəzərdə tuturuq) yox, təbiətin Tanrısıdır. Təbiətin özüdür. Bu cəhətdən, spinozizmin Tanrısı qətiyyətin dinin Tanrısı deyil. *Spinozizmin Tanrısı tabe edən və tabe olan təbiətdir.* Deməli, Spinozanın Tanrısı ənənəvi olaraq qəbul olunmuş, “yuxarıdan aşağı” fəaliyyət göstərən Tanrı deyil. Bu Tanrı qüvvədədir, təzahürdədir, fəaliyyətdədir, hərəkətdədir. Öz daxili qanunlarına tabe olan və qanunauyğun fəaliyyət göstərən Tanrıdır-təbiətdir. *Spinozizm Tanrı və təbiəti Tanrı-təbiət kimi başa düşən təlimdir. Spinozizm həm də, vahid substansiyayı izah edərkən bərabərhuquqlu şəkildə həm Tanrı, həm də təbiətin “dilindən” istifadə edən təlimdir.* Spinoza substansiya-Tanrı-təbiəti vəhdətdə birləşdirməklə öz vahidliyə tabe sisteminin-panteizmin (spinozizm) əsasını hazırlayırdı. Bu vəhdətə daxil olan “üçlük” birləşərək, vahid qüvvə halını alırdı. S.P.Kaşap da qeyd edir ki, Spinozada “substansiya”, “Tanrı” və “təbiət” eyni bir prinsipi izah edən müxtəlif terminlərdir.² Spinoza bu “eyni prinsipi” qurmaqdan ötrü mümkün olan bütün tərəflərin (təbii və ilahi) sərhədlərini mütləq şəkildə yox etməli idi. Bu zəncirvari sistemin növbəti bəndləri üçün Spinozaya yeni qüvvələr lazım idi ki, bu qüvvələr də substansiyanın atributlarıdır.³

Substansiyanın atributları

Spinozaya görə, substansiyanın mahiyyətini təşkil edən atributlardır.⁴ Atributlar həm də, substansiyanın mövcudluq formalarıdır.⁵ Deməli, sonsuz substansiya sonsuz atributlardan təşkil olunmuş vahiddir. Substansiya həm də, öz atributlarının cəmidir (Deus sive omnia Dei attributa). Deməli, vahid varlıq sonsuz atributlara “yayılaraq” öz varlığını onlarda sürdürür ki, belədə substansiya həm də, atri-

---

¹ Spinoza insana xas xüsusiyyətlərin Tanrıya aid edilməsini birmənalı olaraq rədd edirdi. Ona görə, Tanrının mütləq iradə sahibi olması cəfəngiyyətdir. Bu cəhətdən, Spinoza dinin Tanrısını da qəbul etmir və dini kitablardakı bütün antropomorfizm ünsürlərini təkzib edərək onları uydurma adlandırır. O, “Teoloji-siyasi traktat” (*Tractatus Theologico-Politicus*-1670) adlı əsərində də açıq şəkildə yazırdı ki, ilahi möcüzələr ilə Tanrını dərk etmək qeyri-mümkündür. Spinoza, *Complete Works*, with translations by Shirley S., s.448.

² Kashap S.P., *Spinoza and Moral Freedom*, Albany: State University of New York Press, 1987, s. 29.

³ Latın dilində “atribut”, sabit əlamət, əsas keyfiyyət, dəyişməz xüsusiyyət mənalərini verir.

⁴ Spinoza, *Complete Works* with translations by Shirley S. s. 217.

⁵ Yəni orada, s.230.

butlarda müxtəlif formalarda mövcuddur. Eləcə də, Spinozanın fəlsəfi sisteminin tələblərinə görə, atributlar Tanrının ilahi sifətləridirlər, onun sonsuz əsmalarıdır. “Spinozanın təbiəti”nin isə mövcudluq xüsusiyyətləridirlər. Belədə, substansiya-Tanrı-təbiət atributlar-sifətlər-xüsusiyyətlər ilə mövcuddur. Atributlar substansiyanın ilahi törəmələri olmaqla, həm də, onun varlığının sonsuz formalarda mövcudlara (bütün moduslar yaradılan olduqlarından) “daşıyıcılarıdır”. Fikrimizcə, bu məqamları nəzərə aldıqda, *spinozizmdə atributlarından kənar substansiya adlı varlıq da yoxdur*. Çünki, Spinozada atributlar birbaşa substansiyanın qüdrətinin (eləcə də mahiyyətinin) nümayişdirlər. E.Harris də hesab edir ki, Spinozanın fəlsəfi sistemində hər bir atribut Tanrının bir qüvvəsidir.¹ *Spinozizmdə atributlar substansiyanın varlıq adlı qüvvəsinin bayrağı altında birləşən sonsuz və saysız-hesabsız qüvvələrdirlər*.

Spinoza atributları sonsuz və saysız (onun təlimində ən qaranlıq məqamlardan biri, sonsuz qeyri-məlum atributların heç bir izahının olmamasıdır. Spinoza bu atributların necəliyi barədə heç bir məlumat vermədən, sadəcə onların insana məlum olmamaları və insanın öz məhdud imkanlarından, yəni, maddilik və mənəviliyindən irəli gələrək, ümumiyyətlə ola da bilməmələrini vurğulamaqla kifayətlənirdi) kimi təqdim etsə də, onlardan sonlu insana məlum cəmi ikisinin adını çəkirdi. Bu atributlar da, mənəvi və maddidir. O, yazır ki, düşüncə (cogitatio) Tanrının atributudur.² Nəzərə almaq lazımdır ki, latın dilindən hərfi olaraq “düşüncə” və ya “təfəkkür” kimi tərcümə olunan “cogitatio” termini, “Etika”nın bu qismində (II hissənin I teoremində) tamamilən fərqli mənədadır (Spinoza özü də yazılarında xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, onun istifadə etdiyi terminlər ənənəvi mənələrindən kənar da ola bilər). Teoremdəki fikrin mahiyyəti budur ki, Tanrı bütün qeyri-maddi olan hər şeyə sahibdir. Yəni, qeyri-maddilik (mənəvilik) Tanrının atributudur. Spinoza qeyri-maddiliyi ideyalar kimi başa düşürdü. İdeyaları isə düşüncə ilə eyniləşdirirdi. Eləcə də, “cogitatio” termini bəzən söz birləşmələri daxilində niyyət, qəsd, məram, məqsəd mənalarını da ifadə edir. Fikrimizcə, bütövlükdə Spinozanın fəlsəfəsindən çıxış etdikdə bu anlayışların hamısını ümumiləşdirən vahid kateqoriya-anlayış zərurətdir. Yəni, öz zərurətinə də tabe Tanrı yaradacağı hər bir mümkün zəruri şəkildə təbiətdə öz yerinə təyin edir ki, bu da ancaq düşünülmüş, “yüz ölçülərək bir biçilmiş” şəkildə mümkün olur. Təsadüf birmənalı olaraq inkar edən spinozizmdə,

---

¹ Harris E. *The Substance of Spinoza*, New Jersey: Humanities Press, 1995, s. 179.

² Spinoza, *Complete Works*, with translations by Shirley S. s. 245.

zərurət düşüncə ilə eynimənalı olaraq Tanrının mənəvi atributu altında birləşir. Bu şərtlər daxilində, yəni düşüncə atributunu mütləq zərurət və sırf mənəvilik kimi anladıqda, Spinozanın “Tanrı düşünən varlıqdır” (Deus est res cogitans) deyimindəki mənəvi həqiqətə uyğundur. Eləcə də, zərurətə tabe olaraq düşünülmüş bu düşüncənin gerçəkləşmə şərtləri-qanunlar da təbiətdir. Öz nizamını tələb edən təbiət Tanrını düşündürəndir. Zəruri nizamı zəruri şəkildə ondan tələb edəndir. Fikrimizcə, Spinozada Tanrının düşüncə atributu (düşünən Tanrı ideyasını da nəzərə almaqla) həm də fəlsəfi həmahənglikdir (harmoniya). Yəni, spinozizmdə qanunlar toplusu olan Tanrı qanunların zəruri nizamına tabe olmaqla qeyri-mütəşəkkillikdən (xaos) də kənarıdır. Tanrını qeyri-maddi olaraq nizam+qanunauyğunluq+həmahənglik= zərurət düsturu altında təqdim edən spinozizmdə, düşüncə həm toplanarlarda, həm də cəmdədir. *Spinozizmdə təbiətin Tanrıdan tələb etdiyi düşüncə zərurətdir. Zərurətin düşüncə şəklində gerçəkləşdiyi məkan isə Tanrı və təbiətdir.*

Belədə, substansiya-Tanrı-təbiət mütləq şəkildə maddi mövcudluq xassələrinə də malik olmaq üçün *maddiyə maddi ilə* də sahib olmalıdır. Bu cəhətdən Spinoza “Etika”da yazır ki, yertutarlıq Tanrının atributudur. Tanrı yertutarlı (*maddi-Z.R.*) varlıqdır (Deus est res extensa).¹ Yəni, maddilik də Tanrıdan kənar olmadığı üçün zəruri olaraq ona daxildir. Deməli, Spinozaya görə, Tanrı həm də maddidir. Gerçək və inkarolunmaz əlamət olan maddiliyin ilahidən kənar olması mümkünsüzdür (“Panteizm disputları”nadək Spinoza ən çox elə bu ideyasına görə tənqid olunurdu). Tanrını atribut formasında maddi edən Spinoza, “konkret sonlu maddi şeylər (moduslar) Tanrıdırımı” sualını bir növ əvvəlcədən cavablandıraraq sualın özünü isə anlamsız edirdi (bu cəhəti ilə Spinozanın fəlsəfi sistemi sadəcə panteizm yox, daha əsaslı spinozizmdir). Spinoza hesab edirdi ki, Tanrı konkret maddilikdə-maddilərdə yox, maddidir. Çünki, maddilik qaçılmaz olaraq ona aid olduğundan o, maddidir. Tanrı varlıqdır, maddilik isə bu varlığın sonsuz olan maddi mövcudluq formasıdır. Yəni, Tanrı konkret şeylərdə (moduslar) yox, hər şeydir. Maddilik Tanrıdan törəyən keyfiyyət olduğundan bütün maddilərin cəmi Tanrı adlı bütövün bir hissəsidir, onun bir sifəti, əlaməti və atributudur. Deməli, spinozizmdə Tanrının maddi atributu maddi təbiətdən olduqca genişdir. Fikrimizcə, Spinoza maddiliyi öz fəlsəfi sisteminə uyğun bir şəkildə əvvəlcə Tanrıya sonra isə, Tanrıya bərabər tutulan təbiətə aid edirdi. Çünki, məhz bu forma sırf maddi təbiət ilə (və ya sonlu mad-

---

¹ Yenə orada, s. 245.

di moduslar çoxluğu olan sonsuz modus) Tanrı təbiəti məntiqi olaraq üst-üstə düşməyə qoymur (spinozizmdə ancaq bu məqamədək təbiətlər qovuşmur). Belədə, Spinozanın metafizikasından təbiətlərin ikiləşməsi ilə; Tanrı təbiətdir-Tanrı maddidir-təbiət maddidir-maddi təbiət Tanrı deyil nəticəsi hasil olur. Çünki, *spinozizm maddi təbiətdən daha böyük maddinin olduğunu iddia edən fəlsəfi təlimdir. Spinozizmdə atribut olan maddilik bütün məkani, qeyri-məkani və hətta, qeyri-məlum olan “maddiliyi” də özünə daxil edən maddiliktir.*

Spinozanın təlimində atributlar varlığın mövcudluq vasitələri olmaqla, həm də mövcudluğun müxtəlif formalarını təşkil edən sonsuz varlıqlardır (substansiya ilə eyniyyət təşkil etdiklərindən onlara məntiqi olaraq varlıqlar da demək olar). Atributlar qeyri-maddi, maddi və sonsuz qeyri-məlum formalarda mövcud olan varlıqlar qismində vahid varlıqdan və varlıqdadırlar. Belədə, Spinozanın fəlsəfi sistemindən varlıqlar varlıqdadır (atributlar substansiyadadır) və varlıq varlıqlardadır (substansiya atriburlardadır) məntiqi nəticələri hasil olur. Yəni, belədə “*ipso facto*” (aşkar fakt əsasında) olaraq həm də maddilik Tanrıya, Tanrı isə maddiliyə qarışır. Fikrimizcə, Spinozanın panteizminin ikinci əsas məqamı məhz Tanrı və yertutarlıq atributu məsələsindən hasil olan bu məntiqi nəticədir. Substansiyaya daxil və substansiyanın daxil olduğu atributlar (daha doğrusu konkret olaraq maddi atribut), Spinozanın fəlsəfi sistemini *strukturca* panteizm edən ikinci əsas düsturdur. Beləliklə, panteizmin birinci məqamı “*Deus sive natura*”dan (formaca panteizm) qaranlıq qalan bir çox məsələləri, Spinoza yertutarlıq atributuna əsaslanaraq aşkarlayır.

Spinozaya görə, atributlar bir-birindən aslı da deyil.¹ Yəni, onun fəlsəfi sistemində psixo-fizioloji paralellik prinsipi hökm sürür. Spinozizmin ən ziddiyyətli (spinozizmin bu qəti aksiomu bəzən müxtəlif məsələlərin izahında öz kəsərini itirərək postulata çevrilir) düsturu olan maddi və mənəvinin bərabər hüquqluluğu qanununa görə, məlum atributlar tam olaraq müstəqildirlər. Ümumiyyətlə, Spinoza fəlsəfi sistemini atributları öz qəti təyin olunmuş xanalarına (varlıqdakı yerlərinə) yerləşdirmək ilə qurur. Fikrimizcə, Spinoza substansiya və atributları müstəqil kateqoriya kimi ayırsa da, əslində spinozizmdə eyni anda substansiya və ya atributların olması da mümkün deyil. Substansiyadan söhbət getdikdə atributlar məntiqi olaraq onun mahiyyətini təşkil edən qüvvələr kimi qalsalar da, varlıqlar qismində atributlardan söhbət getdikdə *substansiyaya ehtiyac qalmır*. Belədə, *spinozizm*

---

¹ Yenə orada, s. 221.

vahid substansiyanı inkar edən təlimdir. Çünki, Spinozanın bölünməz elan etdiyi substansiyanı məntiqi təfəkkür mütləq şəkildə bölür. Məhz bu cəhətdən, Spinoza məlum atributları təfəkkürün substansiyanın mahiyyətini dərk etmə vasitələri kimi də nəzərdən keçirirdi. Yəni, insan hər şeyi təbiətdən və öz təbiətinə uyğun şəkildə məhdud olaraq dərk edir. Bu cəhətdən də, insanın dərk etmə imkanları yalnız maddi və mənəvi ilə sərhədlənir. Atributlara bölünən substansiyada maddilik varlığı qismində əsas keyfiyyət kimi muxtariyyət qazandıqda isə, *aqlardan düşünlənmiş şəkildə və mistik ünsürlərdən təmizlənmiş spinozizm peyda olur.* Bu cəhətdən A.Donaqan da hesab edir ki, Spinozanın “Deus sive Natura”sı atributların substansiyanın mahiyyətini təşkil etməsi ilə mümkündür.¹

Substansiyanın modusları

Spinozaya görə, substansiya təbiətdə (spinozizmdə həm də Tanrı olan təbiəti nəzərdə tutmur) məlum atributların sonsuz sayda şəkildəyişmiş sonlu formaları ilə təzahür edir. Yertutarlıq atributu maddi çoxluqları əmələ gətirərək maddi təzahürlərdə bilindi ki kimi, düşüncə atributu da maddilərin ideyaları (formaları) kimi onlarda və onlarla təbiətdə təzahür etmiş olur. Substansiyanın belə sonsuz xassə və şəkildəyişmələrini Spinoza moduslar adlandırır.² Deməli, təbiətdəki bütün maddi sonlu mövcudluqlar, eləcə də qeyri-maddi xassə və xüsusiyyətlər (maddi təbiətdə və eləcə də ondan kənar) moduslardırlar.³ Moduslar substansiya adlı “tamın hissələri”, vahid noumendən zühür edərək üzə çıxan fenomenləridirlər.⁴ Sonlu olan moduslar əbədinin sonlu nüsxələri, vahid yaradıcının yaradıcı fəaliyyətinin saysız-hesabsız yaradıcılıq nümunələridirlər. L.Lermond da hesab edir ki, Spinozada modus-

---

¹ Donagan A. *Essence and the Distinction of Attributes in Spinoza's Metaphysics // Spinoza a collection of critical essays*, New York: Anchor Books, 1973, s. 181.

² Spinoza, *Complete Works*, with translations by Shirley S. s. 217.

³ “Modus” termini latın dilindən tərcümədə ölçü, üsul, görüntü, təhər, növ, hədd kimi mənaları verir.

⁴ Fikrimizcə, Spinozada özü-özünün səbəbi olan (causa sui) substansiya prinsipi, İ.Kantın (1724-1804) “özündə şey” elan etdiyi “noumen” anlayışına bənzərdir. Düşünürük ki, spinozizmin Kantın fəlsəfəsinə də təsiri böyükdür. Bu problem haqqında daha ətraflı bax: Lord B. *Kant and Spinozizm: Transcendental Idealism and Immanence from Jacobi to Deleuze*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011.

lar Tanrının fəaliyyət məhsullarıdır.¹ *Spinozizmdə sonlu moduslar bütün səbəblərin səbəbi olan substansiyanın artibutlarından süzülən sonlu və son nəticələridirlər. Spinozizmdə sonlu moduslar Tanrı adlı mahir ustanın öz əməyi (atributlar) və alətləri (sonsuz moduslar) vasitəsi ilə təbiətə həkk etdiyi bənzərsiz naxışlarıdır.*

Spinozanın vəhdət prinsipinə görə, yaradıcı Tanrının əbədi fəaliyyəti (varlığın ötürülməsi) fəaliyyət qismində (mövcudluq) moduslarda da əks olunmalıdır. Bu cəhətdən o, yazır ki, öz təbiəti etibarlı ilə fəaliyyətsiz modus yoxdur.² Yəni, fəaliyyət modusların həm var olma əsası, həm də, substansiyanın sonlu moduslarda bilinmə (fəaliyyətin mövcudluq kimi dərk olunmasını nəzərdə tuturuq) üsuludur. Belədə, sonluların mövcudluğu, çoxluq və müxtəliflikləri də, əbədi varlığın əbədi fəaliyyətinə (aləmə varlığın mövcudluq qismində daimi və arasıkəsilməz olaraq ötürülməsinə) birbaşa sübutdur. Deməli, varlığın varlığı moduslarda mövcudluq ilə bilindiyyindən, *spinozizm həm də, mövcudluq və fəaliyyəti eyni anlamlı başa düşən dinamik fəlsəfi təlimdir.* Spinozanın fəlsəfi sisteminin əsas məsləyini təşkil edən nizam və əlaqə (ordo et cogerentia) də, məhz elə dinamik proseslərdə tam olaraq üzə çıxır, özünü doğruldur. Belə ki, vahidin nizamı varlıq ilə aləmə dinamik mövcudluq formasında köçürülmüş olur. Deməli, Spinozada sonluların da tabe oldukları nizam və əlaqə varlıq və mövcudluqlar arasında da zərurətin təmin olunmasını təşkil edir. Spinozada bütün qüvvələrin qüvvəsi olan zərurətin sayəsində əbədi və sonlu dinamik fəaliyyətdə də qovuşur. *Spinozizmdə atributları nizam və əlaqə olan digər bir “substansiya” da zərurətdir.*

Sonsuz moduslar

Spinoza ümumilikdə bütün modusları yaradılanlar və sonlular kimi təyin etsə də (moduslara verdiyi ümumi tərifi görə), o, sonsuz modusların da mövcudluğunu qeyd edərək, yaradılanları da iki qismə ayırırdı. Spinozanın fəlsəfi sisteminin tələblərinə görə, “təbiətdə dolaşan” (mənəvi) və “təbiəti dolduran” (maddi) sonsuz saylı sonlu moduslar birbaşa olaraq substansiyanın xassə, xüsusiyyət və şəkildəyişmələri olsalar da, onların elə birbaşa olaraq da substansiyadan törəmələri də mümkün deyil. Eləcə də, atributlar da substansiyanın ümumi qüvvələri (substansiyanın möv-

---

¹ Lermond L. *The Form of Man: Human Essence in Spinoza's Ethic*, Leiden: Brill, 1988, s. 42.

² Spinoza, *Complete Works*, with translations by Shirley S. s. 238.

culduq formaları qismində) olduqlarından onların sonlu xüsusiələrə birbaşa təmas etmələri də mümkünsüzdür. Spinozaya görə, substansiyanın məlum atributlarının sonlu moduslara qanunauyğun (maddini maddiyə, mənəvinə də mənəviyə calayan) və nizamlı keçidini təşkil edən vasitəçi qüvvələr də vardır ki, bu bəzə qüvvələri də, o, sonsuz moduslar adlandırır (Spinoza sonsuz modusları birbaşa olaraq ayıraraq atributlar kimi ayrıca qruplaşdırmasa da, onları fəlsəfi sistemindəki məntiqi yerlərinə yerləşdirirdi). Deməli, Spinozanın fəlsəfi sistemində sonsuz moduslar vahid substansiyanın sonsuz-hesabsız xassə və şəkildəyişmələri olan sonlu modusları birbaşa törədərək (bütün sonlu maddi və mənəvi modusları özlərindən “qopararaq” aləmə daxil edən), həm də idarə edən *xüsusi qüvvələrdirlər*. Beləliklə, Spinozada maddi və mənəvi atributlarının daha böyük “yığınları” olan sonsuz moduslar, sonluları gerçəkliyə yerləşdirən ən ümumi *mövcudluq üsullarıdır* (mövcudluq vasitələri kimi mövcudluğun özü də demək doğrudur). *Spinozizmin sonsuz modusları Tanrının mövcudluq formaları olan atributlardan aldıkları təkanlar ilə ən ümumi təbiət qanunlarının icraçılarına çevrilən mövcudluq üsullarıdır*. *Spinozizmde substansiyanın atributları varlığın, sonsuz modusları isə mövcudluğun qoruyucularıdır*. Atributları ilə birgə substansiya xas olan əsas keyfiyyət əbədlilik (aeternitatis), sonlu moduslara zamandır (tempus), sonsuz modusların əsas keyfiyyəti sürəklilikdir (duratio). Spinozada sürəkli (eləcə də vəhdət daxilində əbədi) olaraq, bütün sürəkli prosesləri təşkil edən sonsuz moduslar, E.Harrisə görə, daimi dinamik prinsiplər.¹ Y.Yovelə görə isə elə tək-tək təbiət qanunlarıdır.² Belə, spinozizmde sonsuz moduslar ümumilikdə təsiredici proseslər, sonlular isə təsirə məruz qalan proseslərdədirlər.

Birinci sonsuz modus. Spinozanın fəlsəfi sistemində birinci sonsuz modus substansiyanın düşüncə atributunun modusu olan sonsuz intellekt (intellectus infinitus) və ya Tanrının sonsuz ideyasıdır (infinita idea Dei).³ Spinozaya görə, bu sonsuz modus Tanrının ən böyük mənəvi yaradılış məhsulu olan sonsuz ideyalar aləmidir.⁴ Təbiətdə yaradılmış və yaradılacaq hər bir maddi modusun xüsusi ideyası

---

¹ Harris E. *The Substance of Spinoza*, New Jersey: Humanities Press, 1995, s. 179.

² Yovel Y. *The Third Kind of Knowledge as Alternative Salvation // Spinoza: Issues and Directions*, Leiden: Brill, 1990, s.161.

³ Spinoza, *Complete Works*, s.246.

⁴ Fikrimizcə, bu məsələdə Platonun (e.ə. 427-347) Spinozaya təsiri özünü açıq şəkildə göstərir. Spinozada da hər bir maddi və ya mənəvi modus müəyyən ideya bağlıdır. Amma, Platonun “eydoslar” adlandırdığı ideyalarından fərqli olaraq, Spinozada mənəvi moduslar

Tanrının qeyri-maddi məlum atributunun bu ümumi sonsuz modusundadır. Yəni, kəsrətinin bütün məlumatları Tanrının ideyalar aləmi adlı bu “bazasındadır”. Mövcudluq qazanaraq var olması zəruriləşən hər bir maddi sonlu modusun ideyası Tanrı tərəfindən düşünüldükdən sonra, bu sonsuz modusda öz gerçəkləşmə, sonluya çevrilmə anını gözdəməyə başlayır. Maddi modus Tanrı tərəfindən yaranmaq, gerçəkləşmək əmrini aldıqdan sonra, ideya öz məkanını tərk edərək ideatına (öz sonlu maddi modusuna) qovuşur. Beləliklə, Tanrı fərdi mənəvi modusu əbədi ideya məkanının sonsuz modusundan “ayıraraq” müvəqqəti cisimlər məkanının bir üzvündə, mövcudluq formasında bir üzvə də çevirir. İdeya öz obyektinə daxil olduqda substansiyanın iki atributunun varlıq əlamətləri ilə modus mövcudluq qazanır. Deməli, Spinozada mənəvi olan birinci (eləcə də tək) sonsuz modus varlıq “ötürücüsüdür”. Onun mənəvi moduslar (ideyalar) ilə aləmə ötürdüyü varlıq maddiləşən mövcudluqdur.

İkinci sonsuz modus. Spinozada ikinci sonsuz modus, yertutarlıq atributunun birinci sonsuz modusu olan hərəkət və onunla birgə sükunətdir (motus et quies).¹ Spinozaya görə, hərəkət maddi təbiətin zəruri nizamının, onda əbədi olaraq baş verən sonsuz dəyişikliklərin, təbiətdə daimi olaraq törəyən bütün dinamik hadisələrin, moduslararası istənilən əlaqələndirici proseslərin, bir sözlə, təbiət qanunlarının zəmanətidir. Bütün bunların əbədi olaraq yenilənməsi, bitərək yenisinin, daha kamil və mütəşəkkil təşkil olunmuş qanunların törəməsi isə sükunətin köməyilə mümkündür. Çünki, ümumi inkişaf hərəkət ilə bağlı olduğu qədər, sükunətdən də aslıdır. Bu iki keyfiyyət bir-birini tamamladığından, Spinoza onları ayırmadan bir maddi sonsuz modus şəklində təqdim edirdi. Eləcə də, Spinozanın fəlsəfi sisteminə hərəkət və sükunət sırf təbii qanunlar olmaqla həm də, Tanrı-təbiətin əsas yaratıcı “qollarıdır”. Sonlu modusların doğruluşunda Tanrının vacib qüvvələridirlər. Tanrı-təbiətin sonlularda əbədi fəaliyyətini quran ən əsas yardımçılardır. Birinci (ideyalar aləmi) və ikinci (hərəkət+sükunət) sonsuz moduslar Spinozanın fəlsəfi təlimində əsas sistemyaradıcı elementlər olduqlarından, Spinoza “Tanrı, insan və insanın səadəti haqqında qısa traktat”² adlı əsərində onları Tanrının oğulları da ad-

---

olan ideyaların müstəqilliyi bir qədər azdır və ideyalar birbaşa yaradılanlara (yaradılan təbiətə) aiddir.

¹ Spinoza, *Complete Works*, s. 252.

² 1660-cı ildə yazılmış bu əsər (Korte Verhandeling van God, de mensch en deszelvs welstand) Spinozanın qələmə aldığı ilk və digər fəlsəfi əsərlərindən fərqli olaraq holland dilində yazdığı yeganə əsərdir.

landırır.¹ Fikrimizcə, bu məntiq ilə zaman da “Tanrının övladı” olmağa layiqdir. Spinozada inkişafın (ümumi mənada isə elə fəaliyyətin) birbaşa iştirakçısı olan zaman sistem yaradıcı element və ya sonsuz modus kimi təyin olunmalıdır. Amma, həm də öz əsrinin övladı olan Spinoza (XVII əsr həm də mexaniki materializm əsridir), zamanı “Tanrının övladı” saymayaraq onu sadəcə sonluların sonlu, axıçı və keçici keyfiyyəti kimi başa düşürdü. Zamanın əbədilik ilə bağlı xüsusiyyətlərini heç cür sezə bilmirdi.

Üçüncü sonsuz modus. Substansiyanın yertutarlıq atributunun ikinci, Spinozanın ümumilikdə üçüncü və sonuncu sonsuz modusu isə, sonsuz müxtəlifliklərə malik olan maddi təbiətdir (*facies totius universi*).² Spinozada sadəcə sonsuz modus olan bu təbiət, substansiya və Tanrıya bərabər təbiətin maddi atributunun bir hissəsidir. Bu “kiçik” təbiət bütün saysız-hesabsız sonlu maddi modusları əhatə edən bütöv bir məkan kimi həm də, sırf maddi moduslar çoxluğunun da ümumilikdə cəmidir. Belədən, Spinozanın riyazi qanunlarından; sonsuz maddi modus=bütün sonlu maddi moduslar aksiomu hasil olur. Deməli, spinozizmdə ümumi vəhdətin bir parçası olan sırf maddi təbiət bütövlükdə kəsət aləmidir, maddi moduslar yığındır. Eləcə də, Spinozaya görə, maddi təbiət sonsuz və əbədi olsa (sonsuz modusların xüsusi tərifinə görə) da, modus (modusların ümumi tərifinə görə) olduğundan o da mütləq şəkildə yaradılındır. Maddi təbiətin Tanrıya xas sonsuz və əbədi olması fikri isə, Spinozanın fəlsəfi sistemindən məntiqi olaraq hasil olan qaçılmaz nəticədir. Belə ki, əbədiliyi ona verən maddilikdir ki, bu maddilik isə, Tanrının atributudur, yaradanın yaradıcı əlamətidir. Bu əlamət var olduğu müddətcə onun qoruyucusu da əbədi olaraq qalmalıdır ki, bu mənada qoruyucu qismində modus təbiət də məntiqi olaraq əbədidir. Eləcə də, modus təbiətin yaradılan olması mülahizəsi də, Spinozanın fəlsəfi sisteminin qanunlarından hasil olur. Belə ki, modus təbiətin özülü (onu təşkil edən hissələri nəzərdə tuturuq) olan saysız sonlu moduslar yaradılanlar olduqlarından, məntiqi olaraq onların məkanı da yaradılan olmalıdır, yaradılmalıdır. *Spinozizmdə maddi təbiət qeyri-maddi təbiətin yaratdığı əbədi maddi mövcudluqdur.* Yaradılanlara aid olan bu sonsuz maddi modus, həm də, yaradıcı səbəb Tanrı-təbiətin sonsuz forma və müxtəlifliklərə malik sonsuz nəticələr məkanıdır. *Spinozizmdə sonsuz modus olan “facies totius universi” vahid*

---

¹ Spinoza, *Complete Works*, s. 59.

² Yenə orada, s.255 və Spruit L., Totaro P. *The Vatican Manuscript of Spinoza's Ethica*, Leiden: Brill, 2011, s. 136.

səbəbin sonsuz sonlu nəticələrini əhatə etməklə, vahidin də son nəticəsi olan sonsuz nəticədir. Belədə, Tanrı-təbiətin sonsuz qüdrətini elə sonsuz qüvvələr ilə nümayiş etdirən ən böyük səhnə modus olan maddi təbiətdir. Deməli, Spinozanın sonsuz modus olan bu təbiəti, zəruri nizam, ardıcılıq, bağlılıq və əlaqəlilik kimi təbii-ilahi qanunların və qüvvələrin maddiləşərək toplandığı, təzahür etdiyi ümumi nəticələr toplusudur. *Spinozizmə görə, sonsuz modus olan təbiət Tanrının təbiətinə daxil olan ikinci təbiətdir.* Deməli, Spinozanın sistemində iki təbiət mövcuddur. Bunlardan birincisi substansiya və Tanrıya bərabər tutulan və ümumilikdə bir əlamət kimi maddini də özünə daxil edən “qeyri-maddi” birinci təbiət, digəri isə, sonsuz modus olan sırf maddi-ikinci təbiətdir. *Spinozizm iki fərqli təbiəti, fərqli şəkildə bir-birində əridən panteizmdir. Spinozizm tərəzinin gözlərinə qoyulduqda fərqli çəkilər göstərən təbiətlər haqqında təlimdir.* Diqqət yetirdikdə, təbiətlərin ikiləşməsi ilə bir növ Spinozanın panteizmi həm *forma*, həm də *strukturca* dağılmış kimi görünür. İlk baxışda (ümumi məntiqdən kənar) sistemin elementləri arasında dərin uçurum əmələ gəlir. Fikrimizcə, spinozizmin əsl mahiyyəti də budur. Çünki, *spinozizm ara-sıra çat verərən, amma, yenidən bərpa olunan panteizmdir.* Zərurət daşları ilə çəkilən panteizm adlı bu qəsrin tam olaraq dağılması isə, Spinozanın inkar edərək həqiqətini heç cür qəbul etmədiyi *təsadüfdür.*

Yaradan (natura naturans) və yaradılan (natura naturata) təbiətlər problemi

Fəlsəfi sisteminin fərqli riyazi düsturları ilə təbiətləri iki fərqli təbiətə bölən Spinoza, təbiətlərdən irəli gələn yaradılış məsələsini də dixotomiya (ikiyə bölmə) əsasında həll edirdi. O, təbiətləri yaradan (*natura naturans*) və yaradılan (*natura naturata*) olmaqla da iki qismə bölür.¹ Qeyd edək ki, Spinozada yaradan və yaradılan təbiətlər bölgüsü tək-cə substansiya-Tanrı-təbiət və bütün kəsreti ilə birgə maddi modus olan təbiət arasında olan bölgü deyil. Spinoza yaradılan təbiətə (*natura naturata*) modus təbiətin özündən başqa, digər iki sonsuz modusu da aid edirdi. Onun fəlsəfi sistemindəki yaradılan təbiət, ümumiyyətlə heçdən yaradılışı yox, artıq yaradılmışları (vəhdət daxilində sonsuz moduslardan “qoparaq ayrılan”, amma, vəhdətdə də qalan) nizama düzməyə xidmət edən bir kateqoriya və ya sistem daxili postu-

---

¹ Spinoza: Complete Works with translations by Shirley S. Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc, 2002, s.234.

latdır. Belədə isə, spinozizmdə yaradılış probleminin meydana çıxması ilə bir növ panteizmdən “pan” prefiksi (ön şəkilçi) də silinir! Spinozizm teizm¹ çevrilmiş kimi görünür!

Məntiqi olaraq Spinozada yaradan təbiət kimi tərcümə olunan “natura naturans” elə yaradıcı substansiyadır, Tanrı-təbiətdir. Ondən hasil olan bütün moduslar isə, yaradılan təbiət mənasını verən “natura naturata”ya daxildir. Deməli, Spinozada sonsuz moduslar olan, ideyalar aləmi, hərəkət-sükunət, eləcə də maddi təbiət yaradılan təbiətdir. Niyə? Çünki, sonsuz moduslar varlıq yox, varlığın mövcudluq üsulları olduqlarından “natura naturata”dırlar. Fikrimizcə, Spinozanın təlimində sonsuz modusların yaradılan olması ideyası yalnız formaca özünü doğruldur. Spinozanın fəlsəfəsində bu məsələyə sistem daxili ziddiyyətlər bucağından baxdıqda isə, bu ideya həqiqət qazanaraq həll olunmaq üçün özünə heç cür müvafiq riyazi düstur tapa bilmir. *Spinozizmdə sonsuz moduslar “bir növ keçid atributlarıdır”*. Çünki, varlıq ilə mövcudluq arasında və hər ikisinin əlamətlərinə malik bəzəxlərdirlər.

Digər tərəfdən, “pan” prefiksini qorumağa çalışan Spinoza, bir daha, amma fərqli şəkildə varlıq (essentia) və mövcudluq (existentia) “ikilisinə” qayıdır. Onun fəlsəfi sisteminin tələblərinə görə, istənilən bölgüdə aslı olmayaraq, yaradan təbiət bütün hallarda (mövcudluq formasında) yaradılan təbiətin mahiyyətində yaradılış qismində qalmalıdır. Çünki, Spinozaya görə, yaradılış Tanrıya eminent (latın dilindən tərcümədə “eminent” həqiqi olaraq, gerçəkdə, mahiyyəti etibarlı ilə kimi tərcümə olunur-Z.R.) olaraq aiddir.² Yəni, Spinozada yaradılanlar yaradandan fərqli deyil. Yaradılış ümumilikdə yaradandan özündən və özündə olduğu üçün məntiqi olaraq yaradan və yaradılan eynidir. Deməli, *spinozizm ümumilikdə fərqliliyi qəbul etsə də, varlıq və mövcudluğu fərqli kimi qəbul etməyən fəlsəfi təlimdir*.

Heçdən yaradılışın (creato ex nihilo) inkarı

Beləliklə, Spinozada yaradılış da, bir proses kimi ümumi vəhdətdən ayrılma və ya ondan kənara çıxma deyil. Çünki, bu vəhdətdən kənar istər maddi, istərsə də, mənəvi heç bir məkan mövcud da deyil. *Spinozizmdə yaradılış yaradılanların*

---

¹ Yunan dilindən tərcümədə “Tanrı” mənasını verən bu dini-fəlsəfi təlimə görə, Tanrı aləmin yaradıcısı olmaqla, həm bilavasitə, həm də bilavasitə onu idarə edən qüvvədir.

² Spinoza, s. 180-181.

əbədi vəhdətdə qalmaq şərti ilə, müəyyən zaman kəsiyində sonsuz modusların sonsuz olan xassələrini sonlular kimi qəbul etməkdir. Yaradan varlıq xüsusiyyətləri ilə yaradılanlarda mövcud olduğundan spinozizm həm də xalis panteizmdir. Bu məntiq ilə; Spinozizmdə Tanrı-təbiət sonsuz modus olan təbiət olmasa da, həm də, sonsuz modus olan təbiətdədir. Spinozizm Tanrını təbiətdə birbaşa yox, bir təbiətin digərini yaradaraq, yaradılışda da əridən fəlsəfi təlimdir.

Deməli, spinozizmdə iki də gerçək bir olduğundan yaradılaraq “ikiləşmə” də vəhdət daxilindədir. Belədə, Spinozada yaradılış bir proses kimi birdə-vahid daxilində baş verdiyindən:

1. Bu fəlsəfi sistemdə heçdən yaranma və ya kreasionizm¹ yoxdur. Deməli, spinozizm “creato ex nihilo” prinsipini inkar edən fəlsəfi təlimdir. *Spinozizm həm də heçlik və yoxluğu birmənalı şəkildə inkar edən fəlsəfi sistemdir.*

2. Spinozizmdə Tanrı zərurətə tabe olan yaradıcıdır. Onun yaratdığı hər bir modus yaradılması vacib olduğundan yaradılmışdır. *Spinozizmdə yaradılış zərurətin övladıdır.*

3. Zərurətin hakim kəsildiyi spinozizmdə təsadüfə də yer yoxdur. Belədə isə, vəhdətdən çıxış edərək yaradılışı zərurətə tabe edən *Spinozanın panteizmi həm də, determinizmə tabe spinozizmdir.*²

Səbəbiyyət vəhdət kimi

Spinoza “Etika”da yazır ki, səbəb nəticə ilə ümumi oxşarlığa malikdir.³ Yəni, səbəbdən kənarda nəticə ola bilmədiyi üçün (hər şey Tanrıdadır) səbəb və nəticənin oxşarlığı da qaçılmaz həqiqətdir. Eləcə də, Spinozanın fəlsəfi təliminə görə, “natura naturans” həm də, “natura naturata”nın səbəbidir. Deməli, yaradılan təbiət həm də, mütləq şəkildə nəticədir. G.De Dijn də, qeyd edir ki, Spinozada “natura naturans” səbəb, “natura naturata” isə, bu səbəbin nəticəsidir.⁴ Daha doğrusu, Spinozada yaradılan təbiət səbəbdən olan və səbəbdə də qalan nəticədir. *Spinozizm*

---

¹ Latınca “creato ex nihilo” heç nədən meydana gəlmə mənasını verir.

² Latınca “determinare” müəyyən etmək mənasını verir. Determinizm bütün hadisə və proseslər arasında mütləq səbəbiyyət və dəyişməz zərurətin olduğunu irəli sürən fəlsəfi təlimdir.

³ Spinoza, s. 218.

⁴ Dijn de H. Spinoza, *The Way to Wisdom*, West Lafayette: Purdue University Press, 1996, s. 202.

təbiətləri səbəb və nəticə qismində də “bölərək” qurulan panteizmdir. Bu panteizmdə təbiətlər fərqli olsalar da, bütün hallarda səbəb və nəticə qismində də əbədi olaraq bir müstəvi üzərində qalmaqda davam edirlər. Belədən, Spinozanın fəlsəfi sistemində ikiyə bölünən də birdir. Spinozanın qəliz riyazi düsturlarından fərqli sadə riyaziyyatın dili ilə birin birə bölünməsiindən hasil olan da birdir. Deməli, spinozizm də səbəb və nəticə məntiqi formalarıdır. Bu sistemin daxilində səbəb və nəticə birdə birdir. *Spinozizm səbəb və nəticə haqqında yox, səbəb=nəticə haqqında təlimdir. Spinozizm səbəbiyyəti həm də vəhdət kimi qəbul edən fəlsəfi təlimdir.*

Yaradılış əbədi prosesdir. Spinoza yazır ki, modusların mövcudluğu yaradılışın hər an yenilənməsi sayəsində mümkündür.¹ Deməli, Spinozada zərurətə tabe yaradılış (hər hansı bir modusun seçilərək yararlanmasını nəzərdə tuturuq) bitmiş proses də deyil.² *Spinozizm də yaradılış əbədi prosesdir.* Çünki, bütün hadisə və proseslər arasında vəhdətə tabe zərurət “hörüüyü” və səbəbiyyət “toru” hörən Spinozanın dinamik fəlsəfəsində ümumiyyətlə son nöqtənin özü də yoxdur. Bu cəhətdən, yaradılış davam etdikcə, təbiətin təbiətdə əriməsi də davam etməlidir. *Deməli, spinozizm həm də, davamlı panteizmdir. Davamlı panteizm isə rəasional səbəbiyyəti inkar edən spinozizmdir.*

Spinozizmin immanentlik prinsipi

Spinoza yazır ki, Tanrı aləmin immanent (*daxili-Z.R.*) səbəbidir (Deus est causa immanens).³ Tanrı həm də bütün modusların mahiyyətlərindədir.⁴ Spinoza istinaddakı birinci (daha doğrusu “Etika”nın I hissəsindəki XVIII) teoremdə Tanrının xarici (transsendent) səbəb olması ideyasını isə, birmənalı olaraq rədd edirdi (non vero transiens). Əgər, Tanrı modusların daxilindəki səbəbdirsə (səbəb=nəticə), daxili səbəb olduğu üçün də, onların mahiyyətlərindədirsə, bütövlükdə maddi aləmin özü və ondakı bütün maddi sonlular da moduslardırlarsa, deməli, məntiqi olaraq Tanrı da aləmin daxilində olmalıdır. *Belədən, spinozizm də qanun,*

---

¹ Spinoza, *Complete Works*, s.193.

² Bu cəhətdən də Spinoza Aristotel (e.ə. 384-322) fəlsəfəsinin orta əsr şolastikasında şəkil-dəyişmiş sonlu səbəblər (final cause) nəzəriyyəsini, yəni, yaradılışın bitməsi, aləmin “donuq” və daima Tanrının təsirinə məruz qalan varlıq olması fikrini (ümumilikdə Aristotelin metafizikasını) birmənalı olaraq rədd edirdi.

³ Spinoza, *Complete Works*, s. 229.

⁴ Yəni orada, s. 232.

nizam, zərurət adlı Tanrı, *modus təbiətdən kənar da deyil. Deməli, spinozizm* hər şeyin (*modusların*) *immanent səbəbi olan Tanrı sonsuz modus olan təbiətə daxil olan qüvvədir.* Fikrimizcə, immanentlik prinsipi Spinozanın fəlsəfi təlimini (əvvəldə izah etdiyimiz forma və strukturca qurulan panteizm qalmaq şərti ilə) *sistemcə* bütövlükdə xalis panteizm (spinozizm) edən üçüncü mərhələdir. Y.Yovel də doğru olaraq vurğulayır ki, Spinozanın immanentlik prinsipi yaradan və yaradılan dualizmini məhv edir.¹ Belədən, Spinozanın immanentlik prinsipi, səbəb-nəticə və yaradan-yaradılan bərabərlikləri düsturlarına görə:

1. Səbəb və nəticə üst-üstə düşməkdən əlavə, həm də toplanır.
2. Yaradan və yaradılanın müəyyən edilmiş sərhədləri tam itir.
3. Tanrı da qaçılmaz olaraq maddi aləm adlı sonsuz modusda əriyir.

Spinozizmde, yaradanı yaradılanlarda, səbəbi nəticələrdə bilməyə, bir də Tanrının da aləmdə (onun daxilində) olması ideyası əlavə olunduqda, varlığı aləmdən sezmək, aləmdə ilahini görmək və ümumilikdə aləmi Tanrı bilmək həqiqəti də mümkün olur. Belədən isə, bu mühakimələrə əsaslanan spinozizmde panteizm qəti şəkildə mütləqləşir. Spinoza yazır ki, təbiətdəki hər şey Tanrıya işarə edir.² Bu səbəbdən, *modusları dərk etmək ilə Tanrını da dərk etmək olar.*³ *Belədən, spinozizm maddi aləmin batınında (mahdiyyətində) olan və zahirində (immanent olduğundan) görünən Tanrı haqqında təlimdir.* Bu təlimdə Tanrı *moduslarından fərqli yox, onlar ilə “bir məkanı bölüşən” substansiyadır.* Spinozanın fəlsəfi sistemindəki iki fərqli təbiət sonda dönüb birin üstündə durur. Təbiətlər də birlənir. *Modus substansiyanı udur!* Əvvəldə də xüsusi olaraq qeyd etdiyimiz kimi, spinozizmde daxilən xas, yəni, bir teoremdə dağılıraq, digərində yenidən qurulan panteizm bu məqamda da açıq şəkildə özünü göstərir. Fəlsəfə tarixində panteizmin özünəməxsus fərqli istiqaməti olan spinozizm, sistem daxili ziddiyyətlərin sonuncu nöqtəsi olan immanentlik probleminə (elə Spinozanın varlıq təlimində qoyulan sonuncu metafizik suala) yetişdikdə özünün də ən yüksək zirvəsinə çatır. Bununla Spinozanın sistemi tam olaraq dağılmış kimi görünərsə də, o, bu “qüsuru” “Etika”nın sonuncu, yəni, V hissəsində birdəfəlik aradan qaldırır.

---

¹ Yovel Y. *The Infinite Modes and Natural Laws in Spinoza // God and Nature: Spinoza's Metaphysics*, Leiden: Brill, 1991, s. 80.

² Spinoza, *Complete Works*, s. 427-428.

³ Yenə orada, s. 374.

Nəticə

Beləliklə, fəlsəfə tarixində panteizm dünyagörüşünə ən bariz nümunə hesab olunan spinozizmin Tanrı, substansiya və təbiət suppozisiyaları fəlsəfi metodlar ilə yanaşı, həndəsi teoremlər əsasında da izah olunan vahid bir qüvvənin açıqlamasıdır. Üç müxtəlif termin ilə ifadə olunan bu fərqli vahid yaradıcı qətiyyəən ənənəvi olaraq təkallahlı dinlərdə qəbul olunmuş Tanrı deyil. Çünki, spinozizmdə yaradan mahiyyəti etibarlı ilə həm mənəvi, həm də maddidir. Bu cəhətləri ilə, spinozizmdəki Tanrı daha çox elmin və fəlsəfənin Tanrısıdır. Yaradıcı və yaradılanları müncər edib qovuşdurən vahid təbiətdir. Hər şeyi öz iradəsinə tabe edən yox, özü belə əbədi zərurətə tabe olan qüvvədir. Səbəbi göydə, nəticəsi yerdə olan Tanrı deyil. Moduslardan fərqli yox, onlar ilə eyni bir məkanlı bölüşən substansiyadır. Aləmi heçdən yox, təbiət qanunauyğunluqları əsasında yaradan Tanrıdır. İlahi qanunlar yox, kainat nizamı ilə idarə olunan təbiətdir. Belədə spinozizm həqiqətləri dini və fəlsəfi terminlər ilə mücərrəd edib dildə gizlədən yox, onları hər bir düşünən insan düşüncəsi üçün aşkar edən təlim, tərəfdarlarını isə təbiət qanunlarına səcdə etməyə çağırən panteizmdir.

Ədəbiyyat

Allison H.E. Benedict de Spinoza: An Introduction. New Haven: Yale University Press, 1987.

Dijn de H. Spinoza: The Way to Wisdom. West Lafayette: Purdue University Press, 1996.

Donagan A. Essence and the Distinction of Attributes in Spinoza's Metaphysics // Spinoza a collection of critical essays. New York: Anchor Books, 1973, s. 164-181.

Garrett A.V. Meaning in Spinoza's Method. Cambridge: University Press, 2003.

Goetschel W. Spinoza's Modernity: Mendelssohn, Lessing, and Heine. Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 2004.

Harris E. The Substance of Spinoza. New Jersey: Humanities Press, 1995.

Metafizika – Cild 1, Say 1 (2018)

Hegel G.W.F. Lectures on Logic. Bloomington: Indiana University Press, 2008.

Kashap S.P. Spinoza and Moral Freedom. Albany: State University of New York Press, 1987.

Lermond L. The Form of Man: Human Essence in Spinoza's Ethic. Leiden: Brill, 1988.

Lord B. Kant and Spinozism: Transcendental Idealism and Immanence from Jacobi to Deleuze. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011.

Spinoza: Complete Works with translations by Shirley S. Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc, 2002.

Spruit L., Totaro P. The Vatican Manuscript of Spinoza's Ethica. Leiden: Brill, 2011.

Yakira E. Spinoza and the Case for Philosophy. Cambridge: University Press, 2015.

Yovel Y. The Infinite Modes and Natural Laws in Spinoza // God and Nature: Spinoza's Metaphysics. Leiden: Brill, 1991, s. 79-96.

Yovel Y. The Third Kind of Knowledge as Alternative Salvation // Spinoza: Issues and Directions. Leiden: Brill, 1990, s. 157-175.

Zaur Rashidov

Ontology of Spinosism *(abstract)*

The article considers the ontology of spinosism. As is known, the great Dutch philosopher Benedikt Spinoza created a monistic philosophical doctrine, which later became widely known as spinosism. In Spinoza's philosophical system, the comprehensive being is the substance or god. He defines substance as that which exists in itself and is conceived through itself. Spinoza, as one of the brightest representatives of pantheism, also calls the substance or god nature. In Spinoza's pantheistic doctrine, nature is identified with God in the sense that nature is also absolutely independent and not conditioned, not created and eternal. In the opinion of Spinoza, the attributes of the god-nature are not influencing to each other thought and extension. According to Spinoza, single things, endless manifestations, all existing objects and subjects the modes of eternal substance or god-nature.

Key words: *existence, substance, God, nature, attribute, modes, unity, reason, necessity*

Заур Рашидов

Онтология спинозизма
(резюме)

В статье исследуется онтология спинозизма. Как известно, великий нидерландский философ Бенедикт Спиноза, создал монистическое философское учение, которое позже получило широкую известность под названием спинозизм. В философской системе Спинозы, всеобъемлющее бытие, есть субстанция или бог. Он определяет субстанцию, как то, что существует само в себе и представляется само через себя. Спиноза, как один из ярких представителей пантеизма, также называет субстанцию или бога природой. В пантеистическом учении Спинозы, природа отождествляется с богом в том смысле, что природа тоже является абсолютно самостоятельной и ничем не обусловленной, не сотворенной и вечной. По мнению Спинозы, атрибутами бога-природы являются не воздействующий друг на друга протяжение и мышление. Согласно Спинозе, единичные вещи, бесконечные проявления, все существующие объекты и субъекты, модусы вечной субстанции или бога-природы.

Ключевые слова: *бытие, субстанция, Бог, природа, атрибут, модус, единство, причина, необходимость*